

ить армію без репресій. Нельзя вести маси людей на смерть, не имея в арсенале командования смертної казни»²¹.

¹ Овечкин В.В. Дезертирство из Красной Армии в годы Гражданской войны // Вопросы истории. – 2003. – № 3. // Режим доступу. – http://retrospicere.narod.ru/library-articles/article_996.htm

² Троцкий Л. Моя жизнь. Опыт. Автобиографии. Т. 2. – Берлин, 1930. – 352 с. // Режим доступу. – <http://www.magister.msk.ru/library/trotsky/trotl026.htm>

³ Ревегук В. Полтавщина в українській революції 1917-1920 рр. – Полтава, 1996. – 189 с.

⁴ Абрамович А. Разом із Троцьким. Хто керував Червоною армією? // Режим доступу. – <http://www.personal.in.ua/article.php?ida=94>

⁵ Овечкин В.В. Дезертирство из Красной Армии в годы Гражданской войны // Режим доступу. – http://retrospicere.narod.ru/library-articles/article_996.htm

⁶ Державний архів Полтавської області (далі ДАПО). Ф. – 1856, оп. 1, спр. 21, арк. 182.

⁷ ДАПО. – Ф. 163, оп. 1, спр. 1, арк. 8.

⁸ Шкляр В. Залишенець Чорний Ворон. – Х.: Клуб сімейного дозвілля. – 2010. – 381 с. – С. 30.

⁹ ДАПО. – Ф. 369, оп. 1, спр. 1, арк. 30.

¹⁰ Овечкин В.В. Дезертирство из Красной Армии в годы Гражданской войны ...

¹¹ Абрамович А. Разом із Троцьким. Хто керував Червоною армією? ...

¹² Овечкин В.В. Дезертирство из Красной Армии в годы Гражданской войны ...

¹³ ДАПО. – Ф. 369, оп. 1, спр. 1, арк. 3.

¹⁴ ДАПО. – Ф. 1856, оп. 1, спр. 21, арк. 3.

¹⁵ Овечкин В.В. Дезертирство из Красной Армии в годы Гражданской войны ...

¹⁶ ДАПО. – Ф. 1856, оп. 1, спр. 21, арк. 109.

¹⁷ Там само. – Арк. 182.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Ревегук В. Полтавщина в українській революції 1917-1920 рр. – Полтава, 1996. – С.91.

²⁰ ДАПО. – Ф. 185, оп. 1, спр. 29, арк. 14.

²¹ Троцкий Л. Моя жизнь. Опыт. Автобиографии. Т. 2. ...

УДК 323.12

© Микола Лазарович (Тернопіль)

ДО ПИТАННЯ ПРО ПРИЧИНИ Й ПЕРЕДУМОВИ ЄВРЕЙСЬКИХ ПОГРОМІВ В УКРАЇНІ ПІД ЧАС НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ 1917–1921 рр.

Проаналізовано основні причини й передумови єврейських погромів в Україні 1917–1921 рр. З'ясовано, що головною з них була анархія, зумовлена агресією російських більшовиків. Значну увагу приділено з'ясуванню наслідків погромницького руху.

Ключові слова: погроми, антисемітизм, жертви, анархія, військо.

Лазарович М.

К вопросу о причинах и предпосылках еврейских погромов в Украине во время национально-освободительной борьбы 1917–1921 гг.

Проанализированы основные причины и предпосылки еврейских погромов в Украине 1917–1921 гг. Установлено, что главной из них была анархия, обусловленная агрессией российских большевиков. Значительное внимание уделено выяснению последствий погромного движения.

Ключевые слова: погромы, антисемитизм, жертвы, анархия, войско.

Lazarovych M.

Zur Frage über die Ursachen und Voraussetzungen der antijüdischen Pogrome in der Ukraine während des nationalen Befreiungskampfes 1917–1921

Die Ursachen und Bedingungen der jüdischen Pogrome in der Ukraine 1917–1921 analysiert sind. Es ist festgestellt, dass die wichtigsten dieser Anarchie war, aufgrund der Aggressivität der russischen Bolschewiki waren. Erhebliche Aufmerksamkeit wird, der Auswirkungen der Pogrome geschenkt.

Die Schlüsselwörter: die Pogrome, de Antisemitismus, die Opfer, die Anarchie, die Armee.

Фундаментальним правом кожної людини є невід'ємне право на життя. Його наявність зумовлена самим існуванням індивіда, тому воно – найприродніше. Однак у контексті розглядуваного в статті часопростору це право часто порушували, а цінність людського життя нівелювали. Таке становище стало можливим під час Першої світової війни та визвольних змагань 1917–1921 рр., які на території України характеризувалися особливим драматизмом та жорстокістю. Найбільше потерпали незахищені верстви населення, серед яких і значна частина національних меншин.

Найганебнішою сторінкою означеного хронотопу стали єврейські погроми, здійснювані представниками різних влад і політичних сил, які діяли в Україні. Важливим завданням даного контексту є

дослідження причин і передумов, що спонукали до цього антилюдського явища його призвідців, насамперед із українського середовища. Заторкнута проблема ще не повною мірою знайшла своє відображення у вітчизняній і зарубіжній історіографії, відтак стане об'єктом даної статті.

Серед сучасних досліджень обраної тематики варто відзначити як праці вітчизняних науковців – С. Єкельчика, В. Сергійчука, В. Солдатенка, Ю. Шаповала, так і з діаспори та зарубіжних – Т. Гунчака, В. Михальчука, Л. Мілякової, Ю. Фінкельштейна. Окремі аспекти проблеми висвітлено в студіях В. Гусева, Г. Костирченка, С. Литвина, О. Наймана, В. Савченка, Д. Тарасюка та ін.

Коріння єврейських погромів крилося в попередній діяльності російського царату. Ще з другої половини XIX ст. вони стали неодмінним атрибутом національного життя Російської імперії. Вдаючись до антисемітської пропаганди, потураючи єврейським погромам і навіть інспіруючи їх¹, царський уряд намагався таким чином відвернути увагу населення від невирішених питань імперії. В суспільстві зростало переконання, що єврейські погроми безкарно сходять із рук.

Користуючись неосвіченістю значної частини українського населення, особливо сільського, антисемітські прокламації, зокрема сумнозвісні “Протоколи сіонських мудреців”², серед нього активно поширювали різного роду чорносотенні організації, які, розгортаючи боротьбу проти єврейства, прагнули й усіляко дискредитувати спочатку український рух, а згодом і національну державність. Ведучи мову про єврейські погроми, на “вікову темноту, забитість і намученість народних... мас” як на “основні причини цього жахного, ганебного явища”³ звертав увагу й один із лідерів Української революції В. Винниченко. У деяких місцевостях України, насамперед найвідсталіших в освітньому плані, антиєврейська пропаганда, на жаль, мала реальний успіх.

Однак у порівняно спокійні імперські часи та навіть у роки війни власті володіли потужним апаратом примусу і, використовуючи погроми як покарання, приміром, за надмірну, на їхню думку, політичну активність певних єврейських верств чи засіб “випуску пари” для знедоленого російського суспільства, могли будь-коли ці нелюдські дії припинити або, “за потреби”, активізувати. З початком революції ситуація кардинально змінилася, особливо в Україні, яка, за влучним висловом активного діяча визвольних змагань О. Шульгина, опинилася в “стані кривавого збудження”⁴.

Звикла до сильної руки Російська імперія, відчувши демократичні послаблення, почала різко здавати свої позиції. Найрельєфніше це відбилося на армії. Будучи просякнута юдофобськими настроями, вона ще до 1917 р. заплямувала себе виступами проти єврейства. Саме там, за словами єврейського представника в уряді УНР С. Гольдельмана, український селянин, мобілізований на війну 1914 р., опинявся під впливом офіційно розповсюджуваних чуток про мішки з грошима та золотом, цінну інформацію, які євреї начебто передавали німцям, про те, що вони добивали та роздягали на полі бою поранених солдатів російської армії, про єврейський шпіонаж тощо⁵. Зрозуміло, що така пропаганда, заклики до помсти не минали безслідно, залишаючи в душах простих українських хлопців переконання, що диму без вогню не буває.

Своєрідним каталізатором солдатських настроїв стала Лютнева революція. Зневірившись у надії на швидке закінчення війни, вояцтво відмовлялося виконувати бойові накази, насамперед воювати, самовільно залишало позиції, здавалося в полон. Особливо ситуація загострилася після того, як у червні 1917 р. провалився наступ російських військ Південно-Західного фронту, який за прізвиськом його ініціатора називали “офензивою Керенського”. Армія перетворилася у величезну, втомлену, погано одягнену, напівголодну та озлоблену юрбу. Розпочався масовий відступ, що перетворився у панічну й безладну втечу російської армії, яка котилася немов лавина, нищачи все на своєму шляху. Про владу офіцерів, солдатську дисципліну вже не було й мови, вмовляння і переконання – не діяли, на них відповідали погрозами і пострілами⁶. Відігравались дикі сцени насильства й пограбувань, нерідко під антисемітськими гаслами. Численні п’яні солдатські погроми українського, єврейського і польського населення, зокрема підпали будинків, пограбування, вбивства і згвалтування, сталися в багатьох місцевостях Галичини – в Тернополі, Калуші, на Бережанщині, Тереховлянщині, Гусятинщині тощо⁷. Відступаючи далі на схід, до Росії, солдати продовжували громити містечка й поміщицькі маєтки на Волині й Поділлі.

Руйнівні дії цієї некерованої маси, яка не підкорялася жодній владі, але легко піддавалася на провокативні заклики, втягали в свою орбіту й місцеве населення. Останнє, озлоблене перевтомленням від триваючої кривавої війни, постійного загострення продовольчих та інших проблем⁸, усе активніше брало участь у пограбуваннях, актах мародерства та вандалізму.

Відречення царя від престолу зумовило чергову хвилю антисемітизму. Чорносотенні сили Росії, вбачаючи в цьому вину євреїв, спрямували свої виступи проти них⁹. Юдеїв також звинувачували в нестачі продовольства, промислових товарів, зростанні дорожнечі – словом, повторювали таємний циркуляр царського департаменту поліції від 1916 р. Звістки про погромну агітацію упродовж берез-

ня – червня 1917 р., тобто ще до “наступу Керенського”, надходили з багатьох регіонів України. Її результатом стали випадки побиття, а подекуди й убивства євреїв розбурханим натовпом у містах і містечках, навіть у Києві. В Житомирі юрби жінок у пошуках продуктів нищпорили в єврейських будинках, у Єлизаветграді з цією метою навіть розрили кілька десятків могил на єврейському цвинтарі. У низці міст, наприклад, в Олександрівську на Катеринославщині, грабували єврейські торгові лавки¹⁰. Безпорядки чинилися також у Гайсині, Літині, Умані, Овручі, Рашкові, інших місцевостях. Як правило, їх організовували банди демобілізованих солдатів. Щоправда, тогочасні безладдя не сягали значних розмірів, обмежуючись, зазвичай, пограбуваннями єврейських лавок і помешкань, інколи побиттям їхніх власників, і їх швидко придушували¹¹.

Але якщо до осені 1917 р. владі вдавалося ще якимось утримувати відносний спокій, то після більшовицького перевороту, що призвів до повного розладу фронту, відвернути погроми вже було дуже важко¹². Прихопивши з собою зброю, величезна маса солдатів посунула через Україну додому, у великоросійські губернії, “ділити землю” та “бити буржуїв”, не гребуючи на своєму шляху “легкою можливістю” вибити “трофеї” з мирного населення міст і містечок¹³. Зважаючи ж на те, що суттєву частку цих останніх на українських землях складало саме єврейство, загроза розгортання антиєврейських акцій різко зростала.

Ведучи мову про причини й передумови єврейських погромів, нікуди не дітися й від того, що в українсько-єврейських стосунках, за влучним висловом професора Я. Грицака, існувала “своєрідна симетрія відсутності взаємної симпатії”¹⁴. З одного боку, в українській свідомості яскраво домінував негативний образ єврея, з другого, – негативний образ українця – в єврейській свідомості.

У деяких груп українського населення зберігалася традиційна неприязнь до “жида”, яка виростала на ґрунті соціально-економічних відносин і підтримувалася політикою царського режиму¹⁵. Єврей асоціювався з прислужником поневолювачів, експлуататорів, якими, як правило, виступали росіяни й поляки. З другого боку, український народ, відданий сільському господарству, завжди ставився з підозрою до людей, що займалися комерцією. А комерція в маленьких українських містах та містечках протягом століть була в руках у євреїв¹⁶. Тобто до існуючих протиріч додавалися суперечності між містом і селом, які особливо загострилися у роки визвольних змагань.

Окрім етнічних стереотипів, роду занять, місця проживання, українці й євреї різнилися характером, релігією – християни трактували юдеїв як “убивців Христа”, традиціями, помешканнями тощо. За певних умов ці протиріччя давалися взнаки. Щоправда, в дореволюційному селі вони не доходили до крайнощів – погроми траплялися, як правило, в містах, і їх винуватцями дуже часто були робітники. Останні, на відміну від місцевих селян, були переважно вихідцями з російських губерній і, не звикши бачити навколо себе стільки євреїв, з великим азартом нерідко грабували їх та вбивали¹⁷. Зі зміною політичної ситуації та настанням загальної руїни й хаосу взяти реванш за попередні лихоліття спробувало й село. При цьому воно, за словами історика Т. Гунчака, легко знайшло традиційного “винуватця” усіх бід – євреїв¹⁸. Дотеперішнє несприйняття їхньої “іншості” в умовах воєнного часу значно загострилося.

Різде невдоволення корінного населення, а відповідно і зростання антиєврейських настроїв викликало непропорційно широке представництво єврейства у владі, особливо в компартійному і радянському апараті, серед командирів продзагонів, збирачів податків і особливо в Чека, на чому наголошують чимало дослідників¹⁹. Той же С. Гольдельман із цього приводу з гіркою іронією зауважив: “Дійсно, більшовицька революція зробила нам подарунок у вигляді великої кількості комісарів євреїв... Можна собі уявити, як український селянин сприймав цих євреїв (в більшості дуже молодих), коли вони з’являлися в селі на чолі військового загону, щоб або знищити його самого, або забрати його зерно”²⁰. Про те, що євреям “не забудуть участі єврейських революціонерів в терорі більшовиків”²¹, писав і літописець російського єврейства Ш. Дубнов.

Утім, одними лише комісарами і сподвижниками справа не обмежувалася, оскільки цілі міста і містечка України, де євреї становили значну частину, а місцями переважну більшість населення, з приходом більшовиків ставали їх головними опорними пунктами²². На значній заслугі єврейства в перемозі більшовизму в Україні наголошував і відомий єврейський політичний діяч М. Рафес, який вважав, що без сприяння місцевих єврейських комуністичних організацій радянська влада не зуміла б тут запровадити свою адміністрацію²³.

І все ж, попри захоплення окремих єврейських верств більшовицькими ідеями, більшість євреїв насправді лишалася аполітичною, а ті з них, хто були марксистами, схилилися до меншовиків²⁴. Але збільшовичена єврейська меншість була надміру ініціативною, екзальтованою, завжди на виду. Це давало підстави частині українського суспільства не лише ототожнювати єврейство з більшовизмом, а й з тими жорстокостями, які чинили його адепти.

Найбільше від радянського режиму з його реквізиціями потерпало селянство. Змушене постачати більшовицькій державі продукти своєї праці майже задарма, воно було переконане, що “комуну видумали жиди” і що “совітська власть – жидівська”. Тому, коли в Україні розгорілася жорстока війна, “в якій більшовики не брали полонених, масами розстрілювали людей української національності й руйнували артилерійним огнем українські села”²⁵, – крайніми виявилися євреї. Британський науковець А. Адамс таке становище пояснював тим, що “самі міські євреї-комуністи роздмухували звириний антисемітизм, який жеврів на селі, і тоді раптом настав такий момент, коли ненависть до міста і ненависть до єврея ставали ненавистю до комунізму. В увяленні селянина єврей, городянин та комуніст зливалися в єдиний образ горбоносого комісара, який забирив у хлібороба його землю, реквізував вирощене ним збіжжя, конфіскував худобу та зброю і виконував вироки, винесені ЧК”²⁶. За таких умов природне право покриття за захист та помсту за наругу привело, за висловом О. Шульгина, до “народження нового антисемітизму”²⁷. Зрозуміло, що правомірністю ототожнення єврейства та більшовизму з його злочинами в той час ніхто не переймався.

Ще однією з причин нагнітання антиєврейських настроїв в українському суспільстві було несприйняття значною частиною єврейства ідеї української державності. “Треба признатися, – відзначав із цього приводу єврейський дослідник І. Чериковер, – що українська ідея, незважаючи на підтримку єврейських партій, не проникла в гущу єврейського населення. Помимо партій ще існував простий обиватель, який відчував до української справи певну недовіру, а в ліпшому випадку байдужість. Таке ставлення проявлялося не тільки в підсміюванні над українською мовою і написами; на українізацію він відповідав пасивним спротивом. Єврейський обиватель лякався українства, воно було йому чуже, у той час як у російську державу і в російську культуру він, незважаючи на останні потрясіння, вірив”²⁸. Така позиція єврейського загалу була викликана його схильністю інтегруватися в ті національні організми, які мали розвиненішу соціальну структуру. Тобто, вибираючи поміж українським і російським середовищами, перевагу було надано останньому.

Частина євреїв брала активну участь у збройних виступах проти української влади, як це відбувалося в низці населених пунктів України, зокрема в Проскуріві в лютому 1919 р. Траплялися випадки обстрілу єврейським населенням тилів Армії УНР. Відомі факти, коли у фуражі, який євреї поставляли для українських військових частин, виявлялися залізні ошурки, внаслідок чого гинуло багато коней. Подекуди єврейське населення виявляло неприязнь навіть у таких дрібних’язкових питаннях, як забезпечення українських офіцерів житловими приміщеннями. У той же час більшовиків євреї не лише зустрічали з хлібом і сіллю, а й надавали до їхніх послуг усе, починаючи від квартир і закінчуючи одягом, взуттям і продуктами”²⁹.

І все ж, аналізуючи причини єврейських погромів досліджуваного хронотопу, важко не погодитися з О. Шульгиним, що головною з них була анархія, спричинена агресією російських більшовиків³⁰, які зробили терор повсякденністю, знецінили людське життя, втягнули у вир братовбивства. Такого ж висновку дійшли й інші дослідники, серед яких варто відзначити зnanого єврейського історика М. Вішнітцера³¹ та згадуваного вже Т. Гунчака. Останній вважає, що загальне погіршення соціально-політичних умов, поразка й деморалізація українського війська – все це збурило приховане невдоволення та застарілі забобони щодо єврейського населення³². У результаті, саме на євреїв вилилися всі образи, болі й кривди місцевого населення.

Не варто, звичайно, скидати з рахунку і наслідки світової війни, викликані нею всезростаючий хаос, зокрема повальне дезертирство з війська й стихія соціального бунту, та наростаючі антисемітські акції. Однак, нема сумніву, що з ними можна було справитися, якби не основна проблема – російська агресія.

Свого апогею анархія сягнула в 1919 р., коли, за словами професора О. Субтельного, “Україну поглинув цілковитий хаос”³³. Найбільша хвиля антиєврейських виступів припала на лютий – березень 1919 р. – період, упродовж якого на території, зайнятій українською армією, панувала максимальна анархія за весь час Української революції³⁴. Зокрема, з півночі набрав обертів віроломний наступ більшовицьких військ. Одночасно з півдня Україні загрожували військові частини Антанти та Російська добровольча армія генерала А. Денікіна. На заході тривала боротьба з Польщею. Все це викликало дезорганізацію державного життя УНР. У результаті, Директорія наспіх скликавши Всеукраїнський Трудовий Конгрес та не встигнувши навіть як слід сформувати уряд, уже 2 лютого 1919 р. залишила Київ, відступаючи на захід. Територія, на яку номінально поширювалась влада УНР, фактично державою не контролювалась.

У той час замість упорядкування фронту і тилу Директорія й уряд, прагнучи порозумітися з представниками держав Антанти, розпочали реорганізацію своїх лав. На зміну соціалістам прийшли представники правих сил, які 13 лютого сформували уряд на чолі з професором С. Остапенком³⁵. Однак

таке рокирування позитивних результатів ні в зовнішній, ні у внутрішній політиці не дало. Дезорганізація державного апарату стала повальною – у березні навіть представники вищої влади втратили зв'язок між собою, не було інформації про місце перебування Директорії та уряду³⁶. Негативний вплив на загальну ситуацію справив і від'їзд за кордон таких знакових фігур, як М. Грушевський і В. Винниченко; це сприймали як крах боротьби українців за незалежність³⁷.

Воєнні невдачі істотно послабили авторитет голови Директорії та головного отамана Армії УНР С. Петлюри, влада якого, за словами відомого дослідника Р. Пайпса, закінчувалася в кількох десятках кілометрів від його штабного вагона³⁸. Свідченням цього стало запровадження посади наказного отамана, котрому доручалося “безпосереднє ведення всіх воєнних операцій”, а крім того, йому підлягали “всі галузі дієвої армії у всіх відношеннях”. Проте й військові новачки користі не принесли, радше навпаки – призвели до гострого конфлікту між двома отаманами: головним – С. Петлюрою та наказним – генералом О. Греківим³⁹. Їхні накази, що нерідко суперечили один одному, спричинювали на фронті ще більше безладдя.

Не могла залишитися осторонь згаданих процесів і Армія УНР, яка в листопаді 1918 р. налічувала близько 150 тис. багнетів⁴⁰. Проте упродовж кількох тижнів ця кількість зменшилася до 25 тис.⁴¹ – решта, поваливши режим гетьмана П. Скоропадського, відібравши землю назад і вигнавши поміщиків⁴², розбрелася по домівках. Директорія ж змушена була змиритися з таким становищем, оскільки не мала ні фінансових, ні інших ресурсів, у т. ч. й належного командного складу, для утримання великих збройних сил⁴³. “Та обставина, – відзначав відомий учасник, а згодом історик визвольних змагань П. Христюк, – що склад Армії УНР постійно мінявся, що армія раз у раз переходила з місця на місце, що вона була дуже часто голодна і завше в своїй більшості обірвана та боса, що в армії служило багатько старих реакційних старшин, – все це не давало уряду УНР можливостей виховати армію чи хоч ввести в ній потрібну карність, яка гарантувала населенню непричетність армії до погромних ексцесів”⁴⁴.

Але як можна було домогтися “карності” від рядових вояків у той час, коли значний відсоток старшин українського війська, за словами В. Винниченка, становила “чорносотенна, явно контрреволюційна й провокаторська руська офіцерня”, що до певної міри ініціювала й організувала погроми⁴⁵. Таким чином вона, з одного боку, дискредитувала ненависну їй українську владу, з другого – покращувала свій добробут за рахунок пограбування жертв.

Значним недоліком тогочасного українського війська було й те, що за кілька місяців від початку антигетьманського повстання воно не встигло набути регулярного характеру та значною мірою складалося з різного роду “отаманських” загонів. А тому було сприйнятливим до різних декласованих елементів, які, не маючи поняття про військову дисципліну, час від часу вливалися до його складу. Все це творило на фронті стан цілковитої анархії. Навіть найдисциплінованіший підрозділ Армії УНР – корпус Січових стрільців настільки тоді дезорганізувався, що, не слухаючи наказів ні вищої команди, ні самого Петлюри⁴⁶, залишив фронт під Києвом і почав відступати до Галичини.

За умов суспільної апатії, а також, як відзначав очільник Січових стрільців Є. Коновалець, “повної неготовності апарату та безсилля військової влади взяти в руки маси мобілізованих з'явилася сила менших і більших збройних гуртків, які вели всякого роду самочинні операції та, швидше або пізніше, розходилися по домівках або переходили на бік більшовиків”⁴⁷. Такі “отамани” також формували “партизанські полки” під досить гучними назвами, як “Республіканський полк ім. Петлюри”, “ім. Винниченка” тощо, які, не підпорядковуючись жодній владі, пиячили, чинили заколоти, реквізиції, погрожували єврейськими погроми⁴⁸. Власне, саме “отаманщині” приписують найганебніші єврейські погроми.

До речі, своєрідною альтернативою для євреїв могло стати створення власних загонів самооборони. Тим більше, що українська влада проти цього не заперечувала⁴⁹. Проте через жорстке протистояння та неготовність єврейських політичних сил в Україні досягти компромісу в даному питанні⁵⁰ загоми єврейської самооборони офіційно тоді так і не були створені.

Немаловажне місце в ієрархії причин єврейських погромів посідало прагнення до наживи. Тому, враховуючи, що євреї становили більш-менш заможну верству населення, їх розбоєм та пограбуваннями, тією чи іншою мірою, не гребувала жодна з озброєних сил, які впродовж 1917–1921 рр. орудували в Україні⁵¹. Більше того, відомі випадки, коли серед учасників єврейських погромів, наприклад, у містечку Жванчик у червні 1919 р., були й євреї⁵². Тобто, національний чинник у даному випадку поступався соціальному.

Траплялося, що євреї й організували антисемітські акції. Так, організатором єврейського погрому в Сквирі на Київщині, який відбувся в ніч з 5 на 6 жовтня 1920 р., був командир першої сотні запасного кавалерійського дивізіону 8-ї червонокозачої дивізії, євреї за національністю Н. Соколовсь-

кий. Приводом стала сваволя комісарів та відсутність у будьонівців одягу і взуття, а у “жидів”, мовляв, усього цього вдосталь. При цьому Н. Соколовський особисто поранив одного старця-єврея⁵³.

Вдавалося до погромів і селянство, яке отримувало можливість покращити свою господарку за рахунок розорення інших. Мораль і сентименти в умовах, за висловом російської дослідниці Л. Мілякової, “вседозволеності безвладного часу” (влада – “людина з рушницею”)⁵⁴, відходили на другий план.

Наслідки погромів були страхітливими. За даними єврейських джерел, протягом 1917 – початку 1921 р. в 524 населених пунктах України різними військовими угрупованнями було скоєно 1236 актів насильства проти єврейського населення⁵⁵, з яких 887 мали масовий характер і класифікувалися як погроми⁵⁶. Близько 40% (493 випадки) антисемітських акцій були ініційовані підрозділами Армії УНР і діючими спільно з ними військовими загонами, 25% (307) – розрізненими збройними формуваннями, очолюваними різного роду “отаманами” та “батьками”, 17% (213) – білогвардійцями, 8,5% (106) – радянськими військами⁵⁷. Низку погромів також здійснили польські військові формування, окремі представники цивільного населення тощо.

Дещо інші дані подано в складеному в 1920-х рр. у радянській Росії “Скорботному листі погромів”. Там зафіксовано, що в Україні різноманітні повстанські отамани вчинили 834 погроми, білогвардійці – 226, підрозділи Армії УНР – 139, червоноармійці – не менше 40, польська армія – 29⁵⁸. Названі відсотки і цифри, звичайно, не є остаточними і потребують подальшого дослідження.

Так само історики поки що неспроможні назвати підсумкові, систематизовані дані кількості жертв антисемітських акцій. Мова йде лише про приблизні цифри, які, до того ж, істотно дисонують між собою. Їхня амплітуда коливається від 30–60 тис.⁵⁹ до 150–200 тис. осіб⁶⁰. Причому, нема єдності й серед тих дослідників, які обстоюють верхню межу кількості жертв. Так, якщо професор В. Солдатенко, солідаризуючись з підрахунками голови Всеукраїнського комітету допомоги жертвам погромів Е. Хайфеця, трактує дані в 150–200 тис. осіб як “загублені життя” впродовж 1917–1920 рр.⁶¹, то сучасний російський історик Г. Костирченко розуміє під названими цифрами вбитих або пораниених у результаті погромів і бойових дій у роки Першої світової та громадянської воєн⁶². До того ж, із контексту даних, що їх подає Г. Костирченко, незрозуміло, про яку територію йде мова – УНР чи терени колишньої Російської імперії.

Отже, сукупність низки історичних, соціально-економічних та політичних чинників, підсилена всеохопною анархією, в кінцевому результаті призвела до розповсюдження на українських землях такого лиха, як єврейські погроми. Останні не лише завдали значних фізичних і моральних страждань, матеріальних збитків єврейській національній меншині, але й були однією з причин поразки українських визвольних змагань 1917–1921 рр. Тому головним висновком із тих трагічних подій має стати усвідомлення, що всі національні конфлікти, які виникають між народами, їх групами чи окремими індивідами, повинні вирішуватися лише шляхом переговорів і взаємних компромісів.

¹ Хитерер В. Еврейские погромы на Украине в октябре 1905 г. [Електронний ресурс] / В. Хитерер. – Режим доступу: <http://www.jewish-heritage.org/prep52.htm>

² Кон Н. Благословение на геноцид / Н. Кон // Карта. Российский независимый исторический и правозащитный журнал. – Б. д. – № 28–29. – С. 89–90.

³ Винниченко В. Відродження нації: У 3-х ч. / В. Винниченко – К.: Політвидав України, 1990. – Ч. III. – С. 363.

⁴ Шульгин О. Україна і червоний жах: Погроми в Україні / О. Шульгин. – К.: Вид. ім. О. Теліги, 2001. – С. 19.

⁵ Шульгин О. Україна і червоний жах... – С. 43.

⁶ Полетика Н. Воспоминания [Електронний ресурс] / Н. Полетика. – Режим доступу: <http://lib.ru/memuary/poletika/wospominaiya.txt>

⁷ Полетика Н. Воспоминания...

⁸ Кот С. Олександр Шульгин та формування міжнаціональної політики УНР / С. Кот // Наукові записки / Збірник. – К.: ІІЕНД, 1999. – / Сер. “Політологія і етнологія”; Вип. 8. – С. 121; Гриневич В. Національне військове питання в діяльності союзу євреїв-воїнів КВО (липень 1917 – січень 1918 рр.) / В. Гриневич, Л. Гриневич. – К., 2001. – С. 7.

⁹ Сергійчук В. Погроми в Україні. 1914–1920. Від штучних стереотипів до гіркої правди, прихованої в радянських архівах / В. Сергійчук. – К.: Вид. ім. О. Теліги, 1998. – С. 153.

¹⁰ Полетика Н. Воспоминания...; Гриневич В. Національне військове питання... – С. 9–10.

¹¹ Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине 1917–1918 гг. (К истории украинско-еврейских отношений) / И. Чериковер. – Берлин, 1923. – С. 56–57; Шульгин О. Україна і червоний жах... – С. 33.

¹² Сергійчук В. Погроми в Україні. 1914–1920... – С. 155.

¹³ Гриневич В. Національне військове питання... – С. 17.

¹⁴ Ярослав Грицак: “Вміння відрізнити юдофобію від антисемітизму дає нам ключ до розуміння української специфіки” / Ярослав Грицак // Український журнал. – 2009. – № 10. – С. 32.

¹⁵ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр.: У 4-х кн. / П. Христюк. – Нью-Йорк, 1969. – Кн. 4. – С. 164.

¹⁶ Шульгин О. Україна і червоний жах... – С. 42.

- ¹⁷ Шульгин О. Україна і червоний жах... – С. 42, 43.
- ¹⁸ Гунчак Т. Симон Петлюра та євреї / Т. Гунчак. – К.: Либідь, 1993. – С. 14.
- ¹⁹ Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний. – К.: Либідь, 1991. – С. 317; Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921 / І. Мазепа. – К.: Темпора, 2003. – С. 98; Чериковер І. Антисемітизм і погроми на Україні... – С. 25; Кривоший Г. Ф. Національні меншини і українська революція / Г. Ф. Кривоший // Українська революція, 1917 – початок 1918 рр.: Проблему, пошуки, узагальнення. – Запоріжжя: Просвіта, 1998. – С. 181, 184.
- ²⁰ Шульгин О. Україна і червоний жах... – С. 45.
- ²¹ Дубнов С. М. Книга життя: Воспоминания и размышления / С. М. Дубнов. – СПб.: “Петербургское востоковедение”, 1998. – С. 397.
- ²² Чериковер І. Антисемітизм і погроми на Україні... – С. 110.
- ²³ Рафес М. Г. Два года революции на Украине (Эволюция и раскол «Бунда») / М. Г. Рафес. – Москва: Государственное издательство, 1920. – С. 164.
- ²⁴ Кон Н. Благословение на геноцид... – С. 91; Субтельний О. Україна: історія... – С. 317.
- ²⁵ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції... – С. 98.
- ²⁶ Цит. за: Гунчак Т. Симон Петлюра та євреї... – С. 14–15.
- ²⁷ Шульгин О. Україна і червоний жах... – С. 44.
- ²⁸ Чериковер І. Антисемітизм і погроми на Україні... – С. 115.
- ²⁹ Сергійчук В. Симон Петлюра і єврейство / В. Сергійчук. – Вид. 2-е, доповнене. – К.: ПП Сергійчук М. І., 2006. – С. 43, 47, 48.
- ³⁰ Шульгин О. Україна і червоний жах... – С. 42.
- ³¹ Див.: Шульгин О. Україна і червоний жах... – С. 66.
- ³² Гунчак Т. Симон Петлюра та євреї... – С. 14.
- ³³ Субтельний О. Україна: історія... – С. 314.
- ³⁴ Трагедія двох народів. Матеріали до спору між українською та російською соц.-дем. партіями з приводу убійства С. Петлюри. – Прага–Київ, 1928. – С. 51.
- ³⁵ Трагедія двох народів... – С. 52, 53.
- ³⁶ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції... – С. 114.
- ³⁷ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції... – С. 96–99.
- ³⁸ Под. за: Попович М. В. Нарис історії культури України / М. В. Попович. – К.: АртЕк, 1998. – С. 569.
- ³⁹ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції... – С. 100, 101.
- ⁴⁰ Копиленко О. Держава і право України. 1917–1920: Навч. посібник / О. Копиленко, М. Копиленко. – К.: Либідь, 1997. – С. 162.
- ⁴¹ Субтельний О. Україна: історія... – С. 317.
- ⁴² Трагедія двох народів... – С. 52; Субтельний О. Україна: історія... – С. 317.
- ⁴³ Копиленко О. Держава і право України... – С. 162.
- ⁴⁴ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції... – С. 164.
- ⁴⁵ Винниченко В. Відродження нації... – С. 365–366.
- ⁴⁶ Трагедія двох народів... – С. 53–54.
- ⁴⁷ Коновалець Є. Спомини й уваги. Причинки до історії української революції / Є. Коновалець // Історія Січових стрільців. – К., 1992. – С. 309.
- ⁴⁸ Трагедія двох народів... – С. 53; Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції... – С. 106.
- ⁴⁹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2 т. Т. 1. 4 березня – 9 грудня 1917 р. – К.: Наукова думка, 1996. – С. 483.
- ⁵⁰ Гриневич В., Гриневич Л. Національне військове питання... – С. 10–11, 18, 23.
- ⁵¹ Див. про це: Гусев-Оренбургский С. И. Багровая книга. Погромы 1919–1920 гг. на Украине / С. И. Гусев-Оренбургский. – Нью-Йорк: Ладога, 1983. – 252 с.
- ⁵² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 3301. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 2.
- ⁵³ Симон Петлюра – від контрверзи до порозуміння [Електронний ресурс] / П. В. Ворона, А. М. Мучник, В. Я. Ревегук. – Полтава, 2010. – 100 с. – Режим доступу: <http://poltava-repres.narod.ru/petlura/literat/porozuminnia.htm>
- ⁵⁴ Книга погромов. Погроми на Україні, в Белоруссии и европейской части России в период Гражданской войны. 1918–1922 гг.: Сборник документов / Отв. ред. Л. Б. Милякова. – М., 2007. – С. XI.
- ⁵⁵ Гриневич Л. Євреї в Україні / Л. В. Гриневич, В. А. Гриневич // Енциклопедія історії України: Т. 3. – К.: “Наукова думка”, 2005. – С. 80.
- ⁵⁶ Тарасюк Д. Без вини виноваты / Д. Тарасюк // Карта. Российский независимый исторический и правозащитный журнал. – Б. д. – № 28–29. – С. 88.
- ⁵⁷ Костырченко Г. В. Тайная политика Сталина: власть и антисемитизм / Г. В. Костырченко. – М.: Международные отношения, 2003. – С. 56–57.
- ⁵⁸ Савченко В. А. Симон Петлюра / В. А. Савченко. – Х.: Фолио, 2006. – С. 407.
- ⁵⁹ Гриневич Л. Євреї в Україні... – С. 80.
- ⁶⁰ Костырченко Г. В. Тайная политика Сталина... – С. 57; Солдатенко В. Ф. Єврейські погроми в УНР 1919 р.: міркування з приводу деяких історіографічних тенденцій / В. Ф. Солдатенко // Гілея: Збірник наукових праць. – Вип. 10. – К., 2007. – С. 6; Книга погромов... – С. XII–XIV.
- ⁶¹ Солдатенко В. Ф. Єврейські погроми... – С. 6.
- ⁶² Костырченко Г. В. Тайная политика Сталина... – С. 56–57.